

Katedra Ukrainistyki IFW UJ
Kraków

WIESŁAW WITKOWSKI

*Polonizmy w języku staroukraińskim**

Polonismes en vieux ukrainien

W bardzo bogatym i tematycznie znacznie zróżnicowanym ukrainistycznym dorobku naukowym Profesora Michała Łesiowa niepoślednie miejsce zajmują publikacje traktujące o kontaktach językowych ukraińsko-polskich¹. Wolno zatem sądzić, że poniższe zestawienie zapożyczeń (apelatywów) z języka polskiego (lub za jego pośrednictwem) w najstarszych świeckich tekstach ukraińskich — gramotach z XIV i XV w. — zainteresuje Jubilata a, być może, stanie się inspiracją do Jego dalszych studiów w tym zakresie.

Wydany w latach 1988–1978 dwutomowy *Słownik języka staroukraińskiego*² — z niego bowiem pochodzi prezentowana tutaj leksyka — liczy łącznie 11 522 wyrazy hasłowe, w tym także tysiące antropo-, hydro- i toponimów, nierzadko niesłowiańskiego (mołdawskiego i wołoskiego) pochodzenia.

* Artykuł ten jest zmodyfikowaną i znacznie rozbudowaną wersją referatu opublikowanego w „Studiach i Materiałach WSP” w Olsztynie nr 8, (1995), s. 193–199.

¹ Przykładowo: *Polonizmy ukraińskiej wsi Kolechowice* („Język Polski” XXXVIII, 5) *Про українсько-польські мовні зв'язки*, („Український календар 1963”), *Elementy ukraińskie w gwarach województwa lubelskiego*, („Kalendarz Lubelski na rok 1965”), *Wzajemne oddziaływanie polsko-ukraińskie w świetle faktów językowych w Średniowieczu (Między Wschodem i Zachodem, cz. I, Warszawa 1989).*

² *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* (редактори: Л. Л. Гумецька, И. М. Керницький) т. I, Київ 1977, т. II, Київ 1978.

Zapożyczenia polskie *latissimo sensu*³ *Słownika* stanowią blisko 8% wyrazów hasłowych i reprezentowane są słowami wszystkich kategorii gramatycznych. Głównie naturalnie przez rzeczowniki, których jest tu ponad czterysta. Znaczenie i rolę tych wyrazów w języku gramot staroukraińskich określa najdobitniej ich semantyka. Zdecydowana ich większość bowiem da się (oczywiście w pewnym stopniu umownie) pomieścić w pięciu zespołach znaczeniowych: leksyki społeczno-administracyjnej, leksyki sądowo-prawniczej, handlowo-rzemieśniczej (wytwórczej), religijnej i wojskowej.

Słownictwo społeczno-administracyjne tworzą:

a) rzeczowniki osobowe — *владарь* (4)⁴ || *владарь* 'zarządca majątku', *воевода* (81) 'najwyższy urzędnik administracji terenowej', *воит*⁵ (33), *голдovníк* (2), *господарь*⁶ (7) 'właściciel gospodarstwa rolnego', *гофмистр*, *дворянин* (29), *дєдич* (42), *державца* (5), *жупан* (62), *землянин* (32), *канцлер* (21), *кроль* (172), *королевая* (3), *королевич* (3), *краичи* (4), *ловчи* (18), *маршалок* (105), *местич* (12), *мещанин* (42), *невольник*, *пан* (10 800), *пани* (111), *панич*, *панна* (8), *паноша*, *писарь* (96), *подданный* (74), *подканцлерии* (6), *подкомории* (8), *подскарбии* (9), *подстолии* (4), *подчашии* (4), *радца* (16), *рядца* (3) 'rządca', *староста* (182), *старостинная* (2), *старостич* (2), *уломок* 'bezrolny chłop', *урядник* (44), *чашник* (386) 'cześnik', *шыяхтич* (23), *шолтис* (7);

b) rzeczowniki materiałowe (nazwy konkretów) — *весь* (2), *влость*, *глеит* (4), *грод* (6), *грунт* (16), *дельница* (40), *квитанция* (14), *князство* (13), *коруна* (170), 'królestwo', *королевство* (18), *куроловцизна* 'królewszczyzna', *лан* (8), *лист* (1830), *маєтність* (2), *место* (45), *местечко* (2), *панство* (30), *плуг* 'miara ziemi', *пляц* (9), *повіт* (62), *прилеглисти* 'ziemie przyległe', *реистр* (2), 'rejestr', *соим* (13), *статут*, *ужитки* (32) 'posiadłości ziemskie', *фольварок* (4);

c) rzeczowniki abstrakcyjne (terminy, pojęcia) — *власність*, *воитовство*, *голд* (21), *голдování* (7), *голдунок*, *граница* (138), *дєдичство* (45), *добыток* (3), *залежність*, *зряжєнїє* 'zarządzenie', *казанїє* 'polecenie',

³ Obejmujące nie tylko importy leksykalne czy semantyczne (np.: *воевода*, *староста*) lecz też wyrazy, o których możemy zasadnie sądzić, że weszły one z polskiego (np.: *мних*, *жидовин*) na miejsce cerkiewizmów, używanych wcześniej w innych rodzajach tekstów.

⁴ Cyfry w nawiasach oznaczają liczbę poświadczeń w gramotach większą niż jedno.

⁵ Pisownia wyrazów — w oryginale nierazko bardzo zróżnicowana — została tu znacznie uproszczona, m.in. pominięty został końcówki *ь*, a na miejsce niekonsekwentnie znaczonego *ь* wprowadzono *e*. Wyrazy pisane łącznie transliterowane zostały grażdanką.

⁶ Wyrazy polisemiczne podawane są tu z zasady w jednym tylko, najbardziej nas interesującym, polskim znaczeniu. Oczywiście znajduje to swoje odzwierciedlenie w oznaczaniu ich frekwencji (liczby w nawiasach).

маестат (9), *манство* 'powinność wasalna', *маршалъство*, *осаженье* 'kolonizacja', *освецонность* (5), *панование*, *подданность* (2), *послушество* (3), 'podległość', *поспольство* (13), *привилеи* (14), *стадло* 'stan społeczny', *тримание* 'posiadanie', *уряд* (3), *уставичность* (2) 'stała powinność', *шелтииство* (3), 'sołectwo', *шляхта* (3).

Słownictwo sądowo-prawnicze tworzą:

a) rzeczowniki osobowe — *заказца* 'urzędnik sądowy', *истец* 'wierzyciel', *коморник* (5), *обжалованыи* 'oskarżony', *оборона*, *опекальник* 'opiekun z ramienia sądu', *оправца*, *повод* (13) = *поводца* (2), *подкоморник*, *подсудок* (16), *пожегца* (2), 'podpalacz', *речник* (5), *росправца* 'marnotrawca', *сторона* (3) 'rozwany' lub 'pozywający', *судьца* (2), *шкодник* 'złoczyńca';

b) rzeczowniki materiałowe — *артикул*, *выслуга* (8) 'własność ziemska nadana za służbę', *запис* 'akt prawny', *застава* (19), 'fant, zastaw', *минута* (2) 'kopia dokumentu bez pieczęci', *окуп* (3), *отпис* 'pisemna odpowiedź', *памятное* (9), 'opłata sądowa', *податок* (2), *помочное* (8) 'opłata sądowa', *члон* (2) 'paragraf';

c) rzeczowniki abstrakcyjne — *бытление* 'reputacja', *вольности* (5) 'ulgi', *вольность* (2) 'przywilej', *вызвание* (2) 'wezwanie do stawienia', *вызнанье* (5) 'złożenie zeznania', *вымова* (4) 'zmowa', *выповедание* (2) 'rozbowienie praw', *габание* 'zaczepka', *гвалт* (11), *еднанье*, *забитье*, *завезане* 'umowa', *запомненя* (2), *заховане* 'dotrzymanie', *звєднанье* (2) 'umowa', *змешканье* (2) 'zatrzymanie', *истинна* 'dług bez procentów', *кошт*, *кряпкость* 'prawomocne potwierdzenie', *мешканье* (2), 'zwłoka', *мужебоиство*, *набыте*, *нагабание* (9), *наглость*, 'przymus', *наданье* (3), *направа* 'patowa', *невинность* (3), *оббетница* (2), *обицование* (2), *обличность* (3) 'obecność', *оборєнение* (3) = *оборона*, *опатрєнье* 'dochody związane ze stanowiskiem', *осветчение* (3) 'wypowiedź publiczna', *отмова* (3) 'zaprzeczenie', *отповедание* (4) = *отповедь* (2) 'replika sądowa', *ошецованье* 'określenie wartości', *повинность* (5) 'rodzaj daniny', *подане* 'patronat', *позов* (11), *позычение* (3), *пораженье* 'porada', *потварь* (2), *прекажение* = *преказа* 'przeszkoda', *пригана*, *призволенье* (7), *примушене* (2), *припусжение* (3) 'przyniewolenie', *присяга* (82), *рок* (69) 'termin', *свада* (14) 'spór sądowy', *сведєцтво* (54), *скарание* (3), *скарга*, *слоуб* (19) = *слюбование*, *справедливость* (37), *увлочство* 'zniewaga', *увязанье* (2) 'wprowadzenie w posiadanie', *уєднание* 'ugoda', *уживанье* 'korzystanie z majątku', *узнание* 'decyzja', *умова* (2), *упад* 'utrata zastawu', *уражение* 'obraza', *ураз* 'szkoda', *устава* (2), 'decyzja', *школа* (84).

Słownictwo handlowo-rzemieślnicze tworzą:

a) rzeczowniki osobowe: *крамар*, *кухмистр* (3), *мастер* (3), *млынаръ* (2), *мынцаръ*, *платнер* (2), *резник*;

b) rzeczowniki materiałowe — *адамашка* (2), *аксамит*, *баволна* (4), *бровар* (2), *быдло*, *вага* (10), *вердунок* (2) 'rodzaj monety', *грош* (581), *грошик* (3), *збоже*, *злотыи* 'jednostka płatnicza', *ингбир* (2), 'imbir', *крам*, *лезиво* 'sznur', *малмазия*, *млин* (231), *монета* (17), *пивница* (3), *плотно* (3), *пол гроша* = *полугрошик* (2), *рынок* (3), *скотец* (5) 'rodzaj monety', *чверть* 'jedna czwarta tuszy bydłowej', *шеляг* 'rodzaj monety', *шафран*, *шрот* 'płat mięsa', *ятка* (3) 'kram';

c) rzeczowniki abstrakcyjne — *братство* 'organizacja rzemieślnicza', *важность* (2) 'wartość', *гандель*, *готововизна* (4) 'gotówka', *копа* (251) '60 sztuk', *локоть* (8) 'miara długości', *полукопье* '30 sztuk', *посредок* 'pośrednictwo', *постав* (10) 'miara długości tkanin', *сума* (4), *фунт*, *чинш* (7), *ярмарок*.

Słownictwo religijne tworzą:

a) rzeczowniki osobowe — *арцибискуп* (3), *бернардин*, *бискуп* (19), *жак* (2), 'sługa kościelny', *кановник* (2), 'kanonik', *каплан* (3), *князь* (7) = *ксеендз легат*, *мних* (3), *пегрегрим* 'pielgrzym', *плебан* (3), *прелат* (2), *пробоц*;

b) rzeczowniki materiałowe — *бискупство* 'diecezja', *кадельница* (4), *каплица* (2), *келих*, *кляштор* (4), *костел* (2), *криж* (2), *церкев*, *цмынтаръ* (2);

c) rzeczowniki abstrakcyjne — *велебность*, *духовенство* (2), *закон* (6) 'organizacja mnichów', *запусты* (4), *свято* (2), *святки* (7).

Słownictwo wojskowe tworzą:

a) rzeczowniki osobowe — *гетман* (2), *жолнер* (2), *рыцерь* (13), *хоружии* (9);

b) rzeczowniki materiałowe — *вал* (5) 'nasyp ziemny', *замок* (5), *зброя* (4), *панцыр* (3), *прох[ов]ница* 'beczka na proch strzelniczy', *твержа* (2), *фуکلер* 'rodzaj armaty', *хоругов* (5), *шабля*;

c) rzeczowniki abstrakcyjne — *валька* (12), *воиско* (4), *выправа*, *жолд* (10), *рыцерство*, *ятвство* (10) 'niewola'.

Pozostałe, bardzo już zróżnicowane znaczeniowo rzeczowniki spróbujemy również podzielić na:

a) osobowe — *доктор*, *жид* (87) = *жидовин*, *жидовка*, *зрадец* (4) = *зрадца* (4), *костаръ* 'gracz w kości', *мазовшанин* (3), *матка* (38) 'rodzicielka', *мужатка*, *небожчик* (25), *парсуна* (13) 'osoba', *потомок* (5), *продок* (9), *росъсевца*, *сестренец* (10), *сестреница* (3), *сыновец* (4), *тубылец*, *чловек* (11);

b) materiałowe — *блото, врата, кганок, земля* (7), *знак* (2), *комора* (3), *конвица, костки* (3) ‘kości do gry’, *кухня, ловиско* (2), *мешкане* ‘kwatera’, *месце* (39), *мур, паль* ‘kól’, *паствиско, пожога* (3), *реч* (160) ‘przedmiot’, *скарб* (23), *скарп* ‘brzeg, granica’, *страва* (4), *стропа* (11) ‘bok’, *сукня* (2), *хуста, члонок* (22) ‘część ciała’, *шаля, ‘krągła taca’⁷* *школа*;

c) abstrakcyjne — *будованье* (2), *бытность, воланье, вопнение* ‘wątpienie’, *достаток, доткнене, доуфанье* ‘zaufanie’, *едность, еднота, еднотство, жадливость* ‘pragnienie’, *заслуга* (2), *збор* ‘zgromadzenie’, *збыток, здровие, зрада* (6), *крижкость* ‘słabość, wątłość’, *личба* (49), *миля* (8), *моц* (30), *наука* (2), *нелацность* ‘trudność’, *немоц* (13) ‘choroba’, *непожиточне* ‘niesprzyjające okoliczności’, *пильность* (2), *побыт* ‘egzystencja’, *переказа* ‘przeszkoda’, *пожадание* (2) ‘pragnienie’, *поживление* (4) ‘żywność’, *пожиток* (37), *пожитье* ‘stosunki wzajemne’, *пожиточность, помоц* (3), *пораженье* ‘porażka’, *потомство, природжынье* (3) ‘cecha przyrodzona’, *посельство* (2), *поступок, потреба* (11) = *потребизна* (7), *потребизность* (4), *почтивость* (2), *праца, превротность, прикрость, пристоинность, причина* (3) ‘pośrednictwo, pomoc’, *противность* ‘nieszczęście, bieda’, *рада* (21), *рожсаи* ‘ród’, *розмысл* ‘rozum’, *роснач* (2), *рок* (13), ‘12 miesięcy’, *сталость, стравление* ‘zużycie’, *сумнение* ‘sumienie’, *титул, ужиток* (7) ‘korzyść’, *учинок* (13), *хвиля, хование* ‘oszczędzanie’, *цнота* (2), *цудность*.

Wśród czasowników, jakie stanowią tu drugą co do wielkości grupę polonizmów (głównie leksykalnych, ale niekiedy również i semantycznych), stosunkowo wyraziście zarysowuje się najliczniejszy bezsprzecznie zespół szeroko rozumianego słownictwa administracyjno-prawniczego. Tworzą go wyrazy: *вадитися, вароватися* (2) ‘strzec się’, *вкročити, волати* (2) ‘pozywać’, *всказати* (28) ‘powiadomić’, *всказывати* (9), *выволити* ‘zastrzec’, *вызвоити* (2), *вызволяти, визнавати* (25) ‘powiadamiać oficjalnie’, *вызнати* (15), *выкладати* ‘wyjaśniać’, *вымовити* ‘zastrzec’, *вымовитися* ‘usprawiedliwić się’, *вымовляти* (2), *вымовлятися* (2), *выповедати* (2) ‘odwoływać’, *выражати* ‘wypowiadać’, *выразити, выречи* (2) ‘ogłosić wyrok’, *вырежати, высветлити* ‘wyjaśnić’, *габати* (21) ‘zaczepiać, napastować’, *ганити* (3), ‘oskarżać’, *глеитовати* (6) ‘zapewniać bezpieczeństwo’, *голдовати* (22), *голдоватися* (9), *граничити* ‘wytyczać granice’, *дицковати* (2) ‘sekwestrować’, *досведчати* ‘poświadczać’, *досведчити* (14), *еднати* (3), *еднатися* (4), *завезати* ‘zobowiązać’, *завезовати, завезоватися, закажати* ‘zakazać’, *заповедати* (3) ‘zabra-

⁷ W *Słowniku staroruskim* odnotowana błędnie jako *шаля*.

piać', *заприсягати*, *звести* 'uprowadzić, uwieść siłą', *згодитися* (6), *змовитися* (7), *змоцнити* 'potwierdzić', *змоцняти*, *звєднати*, *звєднатися* (9), *казати* (96) 'rozkażać, polecić', *набыти* (3) 'kupić', *нагабати* (5) 'pozywać przed sąd', *наганити* (6) 'zaskarżyć wyrok', *надавати* (3) 'dawać na własność', *надказитися* (2) 'zepsuć się', *назнаменовати* 'wyznaczyć, określić', *направити* 'podburzyć, podmówić', *нарушити* (4), *обецати* (5), *обецовати* (2), *обецоватися*, *образити* (2) 'poranić', *обрати* 'wybrać', *ограничити* (5) 'wyznaczyć granice', *ознаимовати*, *омешкати* (11) 'zaniedbać', *опатровати* 'zabezpieczać', *оправити* (15) 'zapewnić sądownie prawo do czegoś', *оправовати* (2), *осветчити* (2), *осведчати* (2), *отволати* 'anulować', *отграничити*, *отзыватьти* (2) 'unieważniać', *отмавляти*, *отмовити* (4), *отпирати* 'zaprzeczac', *отповедати* (18) 'zeznawać', *орповедети* (3), *отхилити* (3) 'odsunąć, pozbawić', *отхилитися*, *отхилятися*, *пановати*, *переднати* 'zadowolić', *перемочи* (3) 'dowieść winy', *поволати* 'rozwać', *поволити* 'zezwolić', *подигнути* 'awansować', *пєднатися* (2), *поживати* (17) 'korzystać', *позволити*, *познавати* (7) 'stwierdzać, oświadczać', *позычати* (5), *позычити* (13), *полетити* (2), *полецати*, *поприсячь*, *потяжати* 'wziąć w zastaw', *приволити* (2) 'wyrazić zgodę', *приганити* (9) 'zaskarżyć wyrok', *приганяти*, *призволити* (7), *призволяти* (3), *примовити* (2) 'robić zarzuty', *приневоляти* (2), *приневоляти*, *приповедатися* (2) 'zgłaszać pretensje', *присягати* (19), *присячь* (23), *прихилитися* 'wziąć stronę, przyłączyć się', *розпатрити*, *розказати* (4) 'wydać rozkaz', *розказывати*, *светчити* (24), *слубити* (69), *слубовати* (134), *споведати* 'wyznać', *ствєрдити*, *ствєржати*, *тримати* (5) 'posiadać, wkładać', *увязати* (7) 'wprowadzać w posiadanie', *увязатися* (7), *увязыватися*, *уєднатися* 'zawrzeć ugodę', *узнати* (4) 'akceptować', *умовити* (3) 'uzgodnić', *упевнити* (2) 'zapewnić', *ухвалити*, *уховати* (3) 'zachować', *шкодити* 'krzywdzić'.

Ponieważ zestawione wyżej czasowniki korespondują od strony znaczeniowej z dwoma pierwszymi zespołami rzeczowników (wchodzą w skład pól semantycznych społeczno-administracyjnego i sędowo-prawniczego), w sposób naturalny rodzi się pytanie, czy w pozostałej części zbioru znajdują się też i takie czasowniki, które dałoby się przyporządkować pozostałym wyodrębnionym uprzednio zespołom, tj. słownictwu handlowo-rzemieślniczemu, religijnemu bądź wojskowemu. I otóż okazuje się, że czasowników takich jest bardzo mało, zaledwie kilkanaście. A mianowicie do leksyki handlowej można by odnieść jedynie: *выраховати* 'wyplacić gotówką', *высумовати* 'wyliczyć', *зважити* 'określić ciężar', *личити*, *оттрутити* 'odliczyć', *шинковати* 'sprzedawać napoje wysokokowe' i bodaj jeszcze *надказитися* (2) 'stracić wartość' tudzież *справити* (2) 'zużyć, wydatkować'. Do lek-

syki zaś wojskowej wyrazy: *бронити* (2), *вальчити*, *обронити* i *отперти* (np. *napad*).

Pozostałe zaś czasowniki wypadnie ująć już w jednej niezróżnicowanej grupie, do której trafią: *бачити* (3), *важити* (2) 'guzykować', *вжити* (2) 'użyć', *волити* (2), *волпити* 'wątpić', *вротити*, *выбавити* (3), *выправити* (4) 'wysłać', *дбати* (3), *доконати* (8), *доконатися* (2), *допомогати* (2), *дорадитися* (13) 'zasięgnąć rady', *дотъкнутися* (2), *доуфати* (4) 'zaufać', *дотычитися*, *дяковати* (4), *заживати* (7) 'korzystać', *замешкати* (7) 'zaniedbać', *заховати* (7) 'zatrzymać, pozostawić', *зашкодити* (2), *змыслити* (2) 'powziąć zamiar', *зоставляти* (3), *зоставовати* (3), *зычити* (2), *менити* (2) 'pazywać', *менитися* (6), *меновати* (3), *мешкати* (13) 'kwaterować', *мовити* (40), *мысити*, *нитовати* 'sprajać', *обротити*, *острегати*, *отримати* (2), *поввстягнути*, *поввстягнутися*, *пожадати* (7), *помешкати* 'mieszkać przez pewien czas', *полнити* (18) 'wykonywać', *порадитися* (12), *порозумети* (6) 'zrozumieć', *порозуметися*, *поступовати* 'kroczyć', *прирадити* 'doradzić', *порипрадитися* (4), *пригонити* (2) 'przygnać', *пылновати* 'pilnować', *радити* (25), *рачити* (5), *розмовляти*, *сказити* (11) 'zniszczyć', *схитритися*, *сховати*, *трывати*, *уживати* (356) zob. *вжити*, *упаднути* 'trafić', *урадити*, *ховати* (17) '1. przetrzymywać, 2. przestrzegać', = *ховатися*, *хромати*, *шукати* (4).

Jeśli przy klasyfikacji semantycznej przymiotników — trzeciej co do liczebności grupy zapożyczeń z polskiego — zastosujemy ten sam, co i poprzedni podział, to do zespołu znaczeniowego administracyjno-prawnego zaliczyć będziemy mogli wyrazy: *безпечныи*, *велеможныи* || *вельможныи* (22), *верыгодныи*, *власныи* (7) = *влостныи* (6), *воитов* (2), *вечистыи* (6), *глеитовныи* (3), *граничныи* (4), *дедичныи* (16), *еднальныи* 'dotyczący ugody', *замковыи*, *зацныи* (4), *згодныи*, *землянскии* 'ziemiański', *земскии* (50), *знакомитыи*, *значныи*, *квалтовныи* (2) 'dotyczący gwałtu, przemocy', *кролев* (2), *кролевскии* (17), *листовыи* 'oficjalny, urzędowy', *маршалков*, *местицкии* 'mieszczański', *местскии* (5) 'miejski', *моцныи* (2) 'prawomocny', *набытыи*, *напредреченыи* (7), *неварунковыи* (2) 'nietypowy', *непорушыи* (9) 'pewny, trwały', *обличныи* 'osobisty', *осветсеныи* (20), *ошляхтенныи*, *панский* (7), *пограничныи* (2), *позовныи*, *посполитыи* (19), *предписаныи* (3), *пренаияснеишии* (4), *пререченыи* (55) 'wspomniany', *прибылыи*, *прирожоныи* (15) 'dziedziczny', *радныи* (12), *ратушныи*, *реченыи* (3), *родовитыи* (2), *рожоныи* (2), *слюбныи*, *справедливыи* (8), *сукграничныи*, *урожоныи* (9), *фалшевныи* (3) = *фалшивыи* (2), *фалшованыи* (4), *цыншовыи* (2), *цыи*, *шелтиискии* 'sołtysowski', *шкодливыи*, *шляхецкии* (2), *шляхетныи* (15).

Do słownictwa handlowo-rzemieślniczego zaliczymy przymiotniki: *грошовый* (9), *крамный* (9), *млиновый* (3) i *фурманский* (2); do słownictwa religijnego — : *бискупов* (2) = *бискупский*, *велебный* (31), *капланский* i *костельный* (3); do wojskowego zaś — : *панцерный* (4), *рыцарский* (8) i *хоругвенный* (2).

Na koniec, już poza jakimikolwiek większymi i wyrazistszymi zespołami znaczeniowymi znajdują się przymiotniki: *брунатный*, *ведомый*, *велький*, *гневливыи*, *достаточный*, *злостивый* (2), *змерлыи* (2), *кроткий*, *ласкавыи* (7), *мазовецкий*, *невжиточный* (2), *немоцный* (2) ‘chory’, *непреможный*, *нерухомый*, *неслушный* (2) ‘niewłaściwy, niesprawiedliwy’, *опущоныи* (7), *особный* (206), *остаточный* (3), *пастевный*, *певный* (14), *пильный* (5), *плужный* ‘dotyczący pluga’, *помощный* (3), *послушный* (13), *посполитый* (9), *потварный* ‘zdradliwy’, *похилый*, *преможный* (2), *пришлии* ‘który nastąpi’, *противный*, *розмаитый* (3), *рочный* (2), *рухомый*, *римский* (4), *сталый*, *статочный* (3), *тисавый*, *ужиточный*, *уствичный* (7) = *установный*, *хвалебный*, *циновыи*, *чвертыйи* i *чловечийи*.

W odróżnieniu od czasowników czy przymiotników, których bezpośredni związek składniowy (a więc i znaczeniowy) z rzeczownikami pozwala przeważnie z dostatecznym prawdopodobieństwem określić ich przynależność do jakiegoś pola semantycznego, klasyfikacja znaczeniowa przysłówków nastęrcza znacznie większe trudności. W naszym, tj. staroukraińskim zbiorze wyrazów polskiego pochodzenia, da się, choć nie bez trudności (a i to opierając się przeważnie na szerokim kontekście zdaniowym), wyodrębnić pewną ilość przysłówków, które mieszczą się jeszcze jakoś w znaczeniowym zespole administracyjno-prawnym. Tworzy go szesnaście formacji odprzymiotnikowych i jedna odrzeczownikowa: *безпечне* (2), *безправне*, *вечисте* || *вечисто*, *вольне* ‘dobrowolnie’, *завите* ‘ostatecznie’, *знакомито* (8), *значне*, *зрадне* ‘wiarogłomnie’, *непорушенне* = *непорушне* (2) ‘na stałe’, *окрутне*, *очи/евисте* (4) || *очи/евисто* (7), *потварне* || *потварно* ‘oszczerczo’, *справедливе* (4) || *справеливо* (2), *справне* (4) || *справно* (2) ‘zgodnie z prawem’, *шляхе/отне* (2) tudzież *кзвалтом* (12).

Pozostałe przysłówki, zarówno odprzymiotnikowe — *бронне* ‘zbrojnie’, *вдячно*, *веле* (5), *вечне* (14), *грозне* (2), *добре* (8), *достаточне*, *едностаино*, *зброино*, *злостиве*, *конечне* (2) ‘nieodwołalnie’, *ласкаве*, *миле*, *милостиве*, *моцне* (5) || *моцно* (10), *нагле* (3), *непочтиво*, *нерухомо* (2), *обличне* (4), *обронне*, *оказале*, *особне* (4) || *особно* (4), *остаточне*, *пильно* (2), *посполите* (2) || *посполито* (6), *поспольно* (4), *ростропни(!)*, *скромливе*, *спокоине* (2), *срамотне(!)*, *статочно* ‘stałe’, *вжиточне*, *установичне* (7), *установо*, *устне* (2), *хитре* i *явне* (2) — jak i innego pochodzenia — *вжды* (4), *вздлуж*, *где колве* (2), *завжды* (13), *завсе*, *заисто*,

заровно (2), *засе* || *зася* (34), *зособна* (4), *инак* (5), *надто* (20), *наполы* (13) || *напол* (3), *нигде* (5), *никгды* (20), *овшем, отстародавна, попрек, попереки, посполу* (25) || *поспол* (8), *потем* || *потом* (149), *теж* || *тыж* (186) i *юж* (2) || *юже* — nie poddają się praktycznie podziałowi na jakiegokolwiek wyrazistsze zespoły znaczeniowe.

Genetycznie powiązane z przysłówkami (choć wywodzące się niekiedy także od rzeczowników) są tzw. predykatywy (wyrazy kategorii stanu). W naszym zbiorze reprezentują je: *вольно*, *потреба* (9) i *потревизна* (7) || *потребизно* (6).

Effektem trwających, przynajmniej od czasów Kazimierza Wielkiego, intensywnych kontaktów językowych polsko-ukraińskich było — jak mogliśmy to stwierdzić wyżej — masowe przenikanie do tekstów czternasto- i piętnastowiecznych gramot zachodnioruskich leksyki polskiej, przy czym nie tylko rzeczowników, czasowników czy przymiotników, tj. słów, które zapożyczane bywają najczęściej i najłatwiej, ale też spójników i przyimków, a nawet niektórych liczebników, zaimków i partykuł.

Najliczniejszą podgrupę wśród tych ostatnich stanowią spójniki. Przy czym — rzecz to z pewnością nie przypadkowa — głównie hipotaktyczne: *ажебы* (2), *ажеть, ачколи, гдеж* (2), *где колеть бы, где коли, гды коли* (8), *кгды* (2), *кгдыбы, кгдыж* (2) || *гдыж* (5), *естли* || *если* (41), *естли бы* (58), *же* (27), *жебы* (10), *иж* (około stu), *ижбы* (35), *иже* (86), *ижебы, ижеть* (6) i *рекомо* (3). Spójników parataktycznych pochodzenia polskiego mamy tu zaledwie trzy: *ано* (2), *нижли* || *нижели* (30) i *теды*.

Drugie miejsce pod względem ilości form zajmują wyrazy zaimkowe. Przede wszystkim nieokreślone: *инны* (21), *иншии* (129), *кто коли* (91), *кто колвек* (2), *кторы коли* || *которыи коли* (12) i *которыи колве* (10) — następnie uogólniające: *вшелякии* (6), *вшиток* || *вшисток* (14), *жадныи* || *жаден* (76), *каждыи* || *кажды* (218) i *нижадныи* (24) — a wreszcie (w równej liczbie) pytająco-względne: *кторыи* (18) i *цо* tudzież wskazujące: *тен* || *тон* || *тын* (8) i *тамтот*.

Przyimków zachodniosłowiańskich znajdujemy w badanym zbiorze dziewięć: *водле, водлуг* (4), *ку* (101), *подле* (101), *подлуг* (154), *попрек, пре, пред* (około trzystu) i *през* (około dwudziestu) — liczebników łącznie z przysłówkami liczebnikowymi sześć: *еден* (242), *чтериста* (2), *колкокроть* (3), *неоднокроть, семкроть, частокроть* (18) i partykuł trzy: *едно* (5) ‘tylko’, *лепак* (3), *предся* (2).

* * *

Dokonane wyżej pełne zestawienie pożyczek leksykalnych z języka polskiego w najdawniejszych gramotach zachodnioruskich (staroukraińskich) byłoby wyraźnie ułomne swoją jednostronnością, gdybyśmy nie podbudowali go opisem ważniejszych przynajmniej cech morfologicznych i fonetycznych tego zbioru. Cech, które pozwolą nam zarówno zrozumieć lepiej rolę omawianego słownictwa w jego nowym środowisku językowym jak i — choćby w niewielkim stopniu — wzbogacić naszą wiedzę o strukturze języka zapożyczającego.

1. Największą liczbą przejrzystych słowotwórczo derywatów sufiksalnych wyróżniają się oczywiście rzeczowniki. Wśród nich, a ściśle wśród imion abstrakcyjnych, najczęściej występują wyrazy z przyrostkiem *-ost'* (32 formacje) i z przyrostkiem *-stvo* (22 formacje). Na odnotowanie zasługuje tu również (poświadczony w czterech wyrazach) przyrostek *-izna* (*-ščizna*). Wśród rzeczowników osobowych na czołowych miejscach plasuje się 12 utworzonych od tematów werbalnych wyrazów z przyrostkiem *-ca* i 10 utworzonych od tematów imiennych wyrazów z sufiksem *-nik* (*-alnik*, *-ovnik*). Zarówno wśród rzeczowników osobowych, jak i nieosobowych znaczącą pozycję zajmuje (tworzący 15 wyrazów) przyrostek *-ok*⁸, wśród zaś rzeczowników nieosobowych (w ośmiu wyrazach) sufiks *-ica* (*-nica*).

W przedstawionym tu sumarycznym opisie, gdzie „czyste” sufiksy (nie obce zresztą i współczesnemu językowi ukraińskiemu) symbolizują całe typy słowotwórcze, nie znajdujemy jeszcze nic osobliwego. Osobliwości bowiem kryją się dopiero na poziomie poszczególnych derywatów. W danym wypadku wśród pożyczek z polskiego, zawierających przyrostki *-stvo* i *-ca*. Jako że wśród formacji z sufiksem *-stvo* znalazł się rzeczownik *маршалство*, odpowiadający znaczeniowo notowanemu przez Lindego (i bodaj nigdzie wcześniej) rzeczownikowi *marszałkostwo* ‘urząd, godność marszałka’, zaś wśród formacji z sufiksem *-ca* rzeczownik *пожезца* równoznaczny poświadczonemu w *Słowniku staropolskim* rzeczownikowi *pożeżca* ‘podpalacz’.

Piętnastowieczne ukr. *маршалство* (z efemerycznego pol. **marszałstwo*) jest ciekawą ilustracją i bezsprzecznym dowodem bardzo wczesnego, przekształcenia się w odrębny morfem sufiksalny (analogiczny do prasłow. *-ьk-*) finalnej spółgłoski *k*, jaka w czasie przyswajania przez język polski germanołacińskiego rzeczownika *mariscalc(us)* wchodziła jeszcze niechybnie w skład

⁸ Jeden z nich, *маршалок*, poświadczony został raz w starszej, identycznej z polskim prototypem, formie *маршалек*.

morfemu rdzennego. Efekt podobnej dekompozycji (która dokonała się już jednak na gruncie języka ukraińskiego) przedstawia rzeczownik *холдун*, równoważnik rzeczownika *холдунюк*, wywodzącego się (z pewnością za pośrednictwem polskim) ze śr.-w.-niem. *huldigung*. (Notabene oba cyrylicie zapisy pochodzą z tej samej gramoty mołdawskiej, wystawionej w Suczawie w 1462 r.!)

Polskoukraiński *пожегца* dokumentuje natomiast zjawisko, które ochrzcić by można mianem interferencji morfologicznej. Przejawia się ono tutaj w podstawieniu na miejsce polskiego *-żeż-* morfemu rdzennego *-żeg-* właściwego ówczesnym wschodniosłowiańskim nazwom podpalacza, por. piętnastowieczne ukr. *пожегелец* (*пожьєглец*) i ros. *пожегщик* (Sriezn. II, 1080). Odwrotny kierunek tego samego procesu, tj. wprowadzenie pod wpływem polskim agentywnego sufiksu *-ca* do wschodniosłowiańskich imion działacza poświadczają rzeczowniki *розездца* ‘sędzia ziemski’ (por. *розѣдщик* Sriezn. III, 160) i *сутяжца* ‘powód, oskarżyciel’ (por. *сутяжник* Sriezn. III, 680).

2. Derywacja prefiksalna, jedno z głównych źródeł różnicowania znaczeniowego i wzbogacenia ilościowego zasobów czasownikowych języków słowiańskich, nie wyróżnia się w naszym zbiorze niczym szczególnym. Najczęściej spotykanymi (łączącymi się więcej niż z dziesięcioma różnymi morfemami rdzennymi) są tutaj przedrostki *o-* (*ob-*), *po-*, *u-* (*v-*), *vy-* i *z-* (*s-*).

Wśród nielicznych złożonych przyrostków dominuje zdecydowanie (zgodnie z oczekiwaniem) *-ova-* || *-uj-*.

Realizowany konsekwentnie w języku polskim przegłos (pierwotne wzdłużenie) pierwiastkowego *o* na *a* w czasownikach iteratywnych jest poświadczony jedynie w kilku wyrazach (*допомагати*, *отмавляти*, *приганяти*). Większość czasowników tego typu występuje z pierwiastkowym *o* wprowadzonym przez analogię do odpowiadających im genetycznie durativów: *вкročати*, *вызволяти*, *вымовляти*, *змоцняти*, *призволяти*, *приневоляти*, *розмовляти*...

3. Większość rozpatrywanych przez nas przymiotników stanowią formacje z sufiksem *-n-* lub jego pochodnymi (*-aln-*, *-ičn-*, *-ovn-*). Kolejne miejsca zajmują wyrazy z sufiksami *-sk-* i *-ov-*. Formalnie w skład tych ostatnich wchodzi possessiva — *бискупов*, *воитов*, *кролев* i *маршалков* — zachowujące jeszcze częściowo (jak można wnosić z zachowanych zapisów) dawną odmianę rzeczownikową. Również w formie prostej (rzeczownikowej) używane bywają przymiotniki w funkcji składniowej orzecznika: ... *еще немощон был...*, ... *был непорущен навеки...*, ... *хочом быти радъни и мощни...*

Na wyróżnienie zasługiwałyby tu jeszcze trzy composita — *вельможныи*, *верыгодныи* i *напредреченыи* — przede wszystkim jednak nie noto-

wany w słownikach języka polskiego przymiotnik *сукзграничний*, utworzony przy pomocy (tu fonetycznie zruszczonego) archaicznego przedrostka *sq-*.⁹

4. O stopniu przyswojenia polskiego systemu przysłówkowego przez języka gramot staroruskich mówią szczególnie dobitnie poświadczane w nich nieliczne formy stopnia wyższego: *венци* (od *веле*), *иначеи* (od *инач*) i *лепеи* (od *добре*).

Z kilku godnych uwagi zjawisk fonetycznych, występujących w naszym materiale leksykalnym, w pierwszym rzędzie zasługują na rozpatrzenie wyrazy zawierające kontynuanty prasłowiańskich grup typu *TorT*. Wyrazy te rozpadają się na dwa różne co do pochodzenia podzespoły. Jeden z nich (większy) obejmuje zachodniosłowiańskie (lechickie) leksemy *TroT-owe*, jakie już w staroruskim posiadały swoje ekwiwalenty pełnogłosowe (*ToroT-owe*), np.: *блото* || *болото* (2), *влость* || *волость* (116), *город* (6) || *город* (117) ... *обротити* || *оборотити* (3) czy *плотно* (3) || *полотно* (10) ... , drugi — leksemy *TroT-owe* (sporadycznie *TraT-owe*, np.: *власность*), jakie odpowiedników pełnogłosowych wcześniej (tj. w staroruskim) najpewniej nie miały, np.: *влодарь* ‘zarządca posiadłości ziemskiej’, *обронца*, *посредок* (stpol. *posrzodek*), *прох[ов]ница* ... O ile pojawiające się z rzadka w gramotach wyrazy grupy pierwszej (*бронити*, *здоровие*, *строна* ...) dowodzą sporej już tolerancji staroukraińskiego systemu fonetycznego na wpływy obce, o tyle funkcjonujące w tychże gramotach innowacje typu *король* (333) || *кроль* (172), *передок* (31) || *предок* (135) i *продок* (9), *поперек* (20) || *попрек* czy *уволотство* || *увлоцтво* świadczą, iż potrafił on jeszcze, gdy zaszła tego potrzeba, asymilować lackie importy.¹⁰

Mniej liczne i słabiej zróżnicowane przykłady, dokumentujące jakość kontynuantów prasłowiańskich grup spółgłoskowych *dj*, *tj*, *kt'* i *gt'* w wyrazach pochodzenia polskiego, nie dają dostatecznych podstaw do formułowania pewnych i jednoznacznych wniosków. Jednakże na podstawie zapisów *пораженъе*, *прирожонныи*, *рожаи*, *ствержати*, *твержа* czy *урожонныи* można domniemywać, że w języku gramot staroukraińskich polskie *z* z *dj* było systematycznie zastępowane przez ruskie *ž*. Nieco inaczej wyglądała sprawa z kontynuantami pozostałych, wymienionych wyżej prasłowiańskich

⁹ Trudno natomiast orzec, czy występujący w tejże gramocie (Łukonica 1478) rzeczownik *сукзграничник* został zapożyczony z polskiego, czy też powstał już na gruncie wschodniosłowiańskim.

¹⁰ Przy okazji wspomniemy jeszcze o poświadczonym w gramocie mołdawskiej z 1393 r. wyrazie *плонина*. Jest to albo spolszczony rutenizm, albo — co prawdopodobniejsze — zruszczenie bułgaryzm, jaki powstał przez nałożenie się wschodniosłowiańskiego wokalizmu *-оло-* na południowosłowiańskie *-ла*. Szerzej o tym zob. mój artykuł *Staroruskie ЗЛОТО* (Prace Komisji Językoznawczej PAN Oddział w Krakowie 53, Kraków 1986).

grup spółgłoskowych. Tutaj tylko rzeczowniki typu *księżyc, wojewodzie* wymieniały regularnie sufiksalne *c* na *č*: *дєдич, мєстич, королєвич, панич, старостич*. Mogło się ono (ale nie musiało) wymieniać w wyrazach *моц* (30), *немоц* (2), *помоц* (3) na *моч* (5), *немоч* (2), *помоч* (55). Natomiast *c* śródgłosowe i nagłosowe pozostawało przeważnie bez zmian: *змот-снити, обєцати, обицєвати* || *обєчєвати, освєцєни, нємоцєн, полєт-сати, праца, цудность*.

Jeszcze mniej — przede wszystkim ze względu na niedostatek materiału dokumentacyjnego — da się powiedzieć o paru innych zjawiskach fonetycznych, właściwych zapożyczeniom z polskiego.

Zapisy *дяковати, жєдливость, повєстягати, пожадати, потяжати, ятство* — z jednej strony, z drugiej zaś *мужатка, оттрутити, хоружии* zdają się wskazywać, że nosówki polskie (odpowiadające w przytoczonych wyrazach prasłowiańskim) były przed XVI w. konsekwentnie zastępowane ich wschodniosłowiańskimi odpowiednikami *'a* i *u*. Zarazem jednak w zapisach *завєзанє, засє* || *зася, кєсєндз, маєтность* (tak i dziś!), *вєтпнити* i *вєтпєньє* odbija się już proces ich dalszych przekształceń, wywołany zresztą częściowo czynnikami pozafonetycznymi.

Polskie *e* jerowe, które, jak świadczą chociażby wspomniane uprzednio rzeczowniki na *-ок*, zostało w morfemach sufiksalnych wyparte przez ruskie *o*, mogło się zachowywać jeszcze w morfemach rdzennych: *пєвнии, упєвнити, шляхєтнии* i *шляхєцкии*. A także *цєркєвь* || *цєрковь* i *тєн* || *тєн*.

Z pięciu wyrazów, zawierających kontyтуanty prasłowiańskich somantów, dwa — *скарб* i *скарга* — zachowały je z wokalizmem polskim, trzy zaś — *баволна, полнити* i *чвєртии* — wymieniły już swoje *e* | *a* na *o* | *e*.

Za inny jeszcze przejaw adaptacji fonetycznej zapożyczeń z polskiego uznać wypadnie wprowadzanie w nich *l* epentetycznego po zmiękczonych spółgłoskach wargowych: *зємлянин* (71) || *зємянин* (32), *зємлянскии* i *роз-мєвляти*.

* * *

Przeprowadzona wyżej analiza znaczeniowa i formalna zapożyczeń z języka polskiego, występujących w zachowanych tekstach staroukraińskich gramot, pozwala nam stwierdzić, że:

— nieomal połowę (ponad 47%) przebadanego zbioru, liczącego 862 wyrazy, stanowią rzeczowniki, ponad 23% — czasowniki, ponad 13% — przymiotniki a 8,6% — przysłówki;

— wśród rzeczowników najliczniej reprezentowane są abstracta, tworzące 46% całego podzbioru;

— wśród rzeczowników, czasowników i przymiotników niemal połowę stanowią wyrazy dające się zaliczyć do szeroko rozumianej leksyki administracyjno-prawnej, drugie miejsce zajmują wyrazy pola semantycznego „handel i rzemiosło” — 9%, trzecie miejsce — „kult religijny” — 4,6%, czwarte — „wojsko, walka i obronność” — 3,6%;

— wpływ polski widoczny jest również w obrębie słowotwórstwa, głównie imiennego;

— wyrazy pochodzenia polskiego ulegają w nowym środowisku wszechstronnej adaptacji fonetycznej.

Powyższe dane warto jeszcze uzupełnić informacją, iż przynajmniej połowę prezentowanego tu słownictwa (a mianowicie: 55,6% rzeczowników, 65,8% czasowników, 62,8% przymiotników i 39,1% przysłówków) rejestruje współczesny akademicki *Словник української мови* (Kijów 1970–1980).

RÉSUMÉ

Deux volumes de *Словник української мови* parus dans les années 1977–1978 contiennent de nombreux (constituant à peu près 7,5% de tous les articles) mots communs, assimilés directement de la langue polonaise ou par son intermédiaire. Notre but était d'identifier ces mots et de les décrire. Parmi les polonismes ukrainiens les plus anciens (du XIVe et XVe s.), on compte non seulement substantifs (ca 47%), verbes (ca 23%), adjectifs (ca 13%), adverbes (ca 8,5%), mais aussi — bien que beaucoup plus rares — pronoms, adjectifs numériques, conjonctions et même particules. Le plus généralement, du point de vue sémantique cet ensemble se divise en cinq sous-ensembles (groupes sémantiques) représentant le vocabulaire: 1) social et administratif, 2) juridique, 3) commercial et artisanal, 4) religieux et 5) militaire. À l'occasion, je voudrais bien souligner que, au moins la moitié de mots présentés dans cet article, se trouve dans *Словник української мови*.

III